

लिच्छवि अभिलेखहरूमा साहित्यको प्रयोग

डा. महेश कुमार आचार्य

लेखसार

लिच्छविकालमा लेखिएका र हाल प्रकाशनमा आइसकेका करिब २०० वटा अभिलेखहरूमा साहित्यको प्रयोग भए नभएको विषयमा र साहित्यको प्रयोग भएको भए कस्तो साहित्यको प्रयोग कुन रूपमा भएको छ ? भन्ने कुराको खोजी तथा अन्वेषणमा यो शोधमुलक आलेख केन्द्रित रहेको छ । साहित्य सिद्धान्त सम्बन्धी तथ्यहरू द्वितीय स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरेर यही सैद्धान्तिक आलोकमा लिच्छवि अभिलेखहरूमा साहित्यको प्रयोग सम्बन्धी तथ्यको खोजी र विश्लेषण गरी यो लेख तयार पारिएको छ । यसबाट लिच्छवि अभिलेखहरू कथा, कविता, उपन्यास, निबन्ध जस्ता साहित्यिक विधामा समावेश गर्न सकिने काल्पनिक वा आख्यानात्मक साहित्य नभएको तर ज्ञान र सूचना संप्रेषणका लागि रचित शास्त्र विधा अन्तर्गत पर्ने आलेखहरू मात्र भएता पनि यी अभिलेखहरूमा पद्य विधाको प्रयोग गरी विभिन्न छन्दको प्रयोग तथा श्रृङ्गार, भयानक, वीर आदि रसको प्रयोग गरी साहित्यिक तुल्याइएको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । साथै गद्य विधामा रचित अभिलेखहरूमा पनि मनुस्यगुणारोपण, उपमा, स्वरानुकरण, रूपक तथा अतिसयोक्ति जस्ता भाषिक अलंकारको प्रयोग गरी साहित्यिक रङ्ग दिइएको तथ्यको खोजी र प्रस्तुतिमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ । लिच्छवि अभिलेखहरू पूर्ण साहित्य नभएता पनि साहित्यिक गुणहरूले सुशोभित आलेखहरू हुन् भन्ने निष्कर्ष यस लेखको मुख्य प्राप्ती रहेको छ ।

शब्दकुञ्जिका : लिच्छवि अभिलेख, साहित्य, गद्य अभिलेख, पद्य अभिलेख, छन्द, रस, अलंकार, प्रतिकात्मक भाषा ।

परिचय :

हालसम्मका खोजीहरूबाट लिच्छवि कालमा लेखिएका करिब २०० वटा अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । ती अभिलेखहरूमा उल्लेखित विषयबस्तुका बारेमा धेरै विद्वान्हरूले समीक्षा र विश्लेषण गरिसकेका छन् । तर तिनमा साहित्यको प्रयोग भएको छ भन्ने विषयमा सामान्य चर्चा गरिएको भएता पनि यी अभिलेखहरूमा कस्तो साहित्यको प्रयोग भएको छ भन्ने विषयमा पर्याप्त खोजी हुन सकेको छैन । लिच्छवि अभिलेखहरूको विश्लेषणको यस अपूर्णतालाई प्रमुख शोध समस्या ठहर गर्दै यस आलेखमा साहित्य भनेको के हो ? साहित्यका के कस्ता भेदहरू रहेका छन् ? भन्ने जस्ता साहित्य सिद्धान्तहरूको आलोकमा लिच्छवि अभिलेखहरूमा प्रयुक्त

साहित्यको समीक्षा र विश्लेषण गर्ने कार्यलाई शोधको प्रमुख उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । शोध विधिमा आवद्धभै पूर्व प्रकाशित समग्र लिच्छवि अभिलेखहरूमा प्रयोग भएको लेखन साहित्य हो वा होइन भन्ने खोजी गर्नु र यदि साहित्य नै हो भने कस्तो साहित्य त्यस बखतका अभिलेखमा प्रयोग भएको छ भन्ने कुरा खोजी गर्नु यस लेखको ध्येय रहेको छ । कुनै पनि भाषिक वाङ्मयलाई साहित्य बनाउने लक्षणहरू के के हुन् भन्ने कुराको खोजी गरेर ती लक्षण लिच्छवि अभिलेखको लेखनमा छ वा छैन भन्ने कुराजाँच गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो ।

शोध विधि :

प्रस्तुत लेख एक गुणात्मक अनुसन्धानको संक्षिप्त प्रतिवेदन हो । यस अनुसन्धानका लागि सम्पूर्ण तथ्यहरू द्वितीय स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । साहित्यका सैद्धान्तिक पक्षहरूसँग सम्बन्धित तथ्यहरू पूर्व प्रकाशित पुस्तकहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । त्यस बाहेक यस शोधकार्यका लागि आवश्यक पर्ने मुख्य अध्ययन क्षेत्र लिच्छविकालमा लेखिएका अभिलेखहरू हुन् । ती अभिलेखहरू पनि यस अघि प्रकाशित भै सकेका पुस्तकहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । एकै संग्रहमा सर्वाधिक अभिलेखहरू संग्रहित गरिएको, सबै अभिलेखलाई लिप्यान्तरण गरिएको, अधिकांश अभिलेखको नेपाली भाषामा अनुवाद एवं उत्कृष्ट व्याख्या समेत गरिएको हुनाले लिच्छवि अभिलेखहरू सम्बन्धी तथ्यहरू धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेख पुस्तकबाट सङ्कलन र प्रयोग गरिएको छ । लिच्छवि अभिलेखमा साहित्यको प्रयोग सम्बन्धी अन्य पूर्व साहित्यबाट पनि कतिपय तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोध पूर्णरूपमा द्वितीय स्रोतमा आधारित तथ्यहरूबाट तयार पारिएको छ । शोधको विश्वसनीयता र प्रभावकारिता कायम रहोस् भनी द्वितीय स्रोतहरूको उपयोग गरिए तापनि सबै तथ्यहरू मूलस्रोतबाट मात्र सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्यहरू सङ्कलन गर्दा, लिच्छवि अभिलेखहरूमा साहित्यको प्रयोग के-कस्तो रहेको छ भन्ने तथ्यहरू नमूना छनौट नगरी लिच्छविकालका अभिलेख नामक पुस्तकमा प्रकाशित सम्पूर्ण २१२ वटा अभिलेखहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । अर्थात् प्रकाशित सबै लिच्छवि अभिलेखहरूमा साहित्य प्रयोगको अवस्था खोजी गरिएको छ । त्यसै गरी लिच्छवि अभिलेखमा साहित्यको प्रयोग सम्बन्धी पूर्वसाहित्यबाट पनि नमूना छनौट नगरी यस सम्बन्धी सबै पुस्तकहरूबाट तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । तर साहित्य सिद्धान्त सम्बन्धी तथ्यहरू भने सुविधापूर्ण तथा उद्देश्यमुलक नमूना छनौट विधि अनुसार केही पुस्तकहरूको छनौट गरी ती पुस्तकहरूबाट मात्र तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

प्राप्तहुन आएका सबै किसिमका तथ्यहरूलाई सम्पादन र निरीक्षण गरी वर्णनात्मक विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ । सम्पादित र विश्लेषित यी तथ्यहरूलाई प्रतिवेदन वा यो आलेख तयार पार्नेक्रममा उपयुक्त स्थानमा सन्दर्भ सहित प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय स्रोतका तथ्यहरूलाई शोध विधिको नियमानुसार उद्धरण गरिएको र नियमानुसार सन्दर्भ सामाग्रीको सूची पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी यो शोधमुलक आलेख शोधका वैज्ञानिक विधि अनुसरण गरी तयार पारिएको छ ।

साहित्यको अर्थ र भेद:

लिच्छवि अभिलेखहरूमा प्रयुक्त साहित्यको चर्चा गर्नु अघि साहित्यको वास्तविक अर्थ र यसका भेदहरूको चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ । कुनै पनि भाषाको लेख्य अभिव्यक्ति वाङ्मय हो । वाङ्मय मुख्य दुई

किसिमका हुन्छन् । एक थरि वाङ्मयमा सूचना, जानकारी वा ज्ञान सम्बन्धी तथ्यहरू प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस्तो वाङ्मयमा भावनात्मक प्रस्तुति र लेखकका निजी अनुभूति गौण रहन्छन् र भाषाको प्रयोग सरल, सकेसम्म बोधगम्य र अविचलित किसिमको हुन्छ । यस्ता विशेषतायुक्त वाङ्मयलाई शास्त्र भनिन्छ । यी लेखनहरू शास्त्रीय लेखन कहलाउँछन् ।

त्यसै गरेर वाङ्मय भित्रको अर्को लेखन ज्ञान वा जानकारी प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले नभै व्यक्तिका भावना, अनुभव र सिर्जनात्मकता प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लेखिएका हुन्छन् । यस्तो लेखनमा विशिष्ट शैलीको प्रयोग भएको हुन्छ । विषयवस्तुलाई प्रतिक्रियात्मक र घुमाउरो गरी प्रस्तुत गरिएको र त्यस्तो लेखन भाषाका मानकहरूबाट विचलित रहेको पनि हुन सक्छ । यही दोस्रो किसिमको लेखन नै वास्तवमा साहित्यिक लेखन हो । त्यसैले “विशिष्ट, अनुभवात्मक र सिर्जनात्मक लेखनको प्रचलित नाम साहित्य हो” (शर्मा, वि.सं. २०५५, पृ. ३६१) । अर्को पक्षबाट हेर्दा समग्र लेखन मध्ये कलात्मक लेखन साहित्य हो । लेखनमा सुन्दरता प्रकट हुनु नै कलात्मकता हो । सौन्दर्य शास्त्रका अनुसार सुन्दर हुनका लागि एकता, अनुपात, श्रेणी, सन्तुलन, सौष्टव, गतिसिलता, लय, र विपरितता जस्ता लक्षणहरू समावेस भएको हुनु पर्दछ (एटम, वि.सं. २०७४, पृ. २६८) । यदि कुनै पनि लेखनमा उपरोक्त आठ लक्षणहरू छन् भने ती लेख सुन्दर लेख मानिन्छन् । यस्ता सौन्दर्य युक्त लेखहरू कलात्मक लेख हुन् र यस्ता कलात्मकता समेटिएका लेखहरूलाई साहित्यिक लेख भन्न सकिन्छ । “साहित्यमा पनि संगीत चित्र आदिमा जस्तै कलाको दर्शन हुन्छ । कलाको मुख्य लक्षण सौन्दर्यको प्रकाशन हो । साहित्यमा पनि शब्द सौन्दर्य र भाव सौन्दर्यको वर्णन गरिन्छ । त्यसैले साहित्यलाई पनि कला भन्नमा कुनै आपत्ति छैन” (उपाध्याय, वि.सं. २०६७, पृ. ४) । यसै कुरालाई स्पष्ट पार्दै मोहनराज शर्माले भाषिक वाङ्मय दुई भागमा बाँड्न सकिने भन्दै मानक लेखन, ज्ञानको लेखन र व्यवहारिक लेखनलाई शास्त्र भनिने र विशिष्ट लेखन, अनुभवको लेखन र सिर्जनात्मक लेखनलाई साहित्यिक लेखन भनिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं. २०५५, पृ. ३६१) । सामान्य (शास्त्रीय) लेखन भन्दा सिर्जनात्मक लेखनमा “सर्जकको अनुभवमा आधारित, अभिव्यक्तिगत सूक्ष्मता र सौन्दर्य, वैयक्तिक र दृष्टिको प्रधानता, कल्पनाको प्रमुखता र शैलीय विविधता जस्ता विशेषता रहेका हुन्छन्” (शर्मा, वि.सं. २०५५, पृ. ५६७) ।

लेखन उद्देश्यका आधारमा पनि अन्य लेखहरूबाट साहित्यलाई अलग गर्न सकिन्छ । जुन लेख मानिसको ज्ञान बढाउने र विषय वस्तुको बारेमा अधिक सूचना दिने उद्देश्यले लेखिएका हुन्छन्, ती यात शास्त्र हुन् या विज्ञान हुन् । यदि कुनै पनि लेख ज्ञान बृद्धिका उद्देश्यले नभै, कल्पना र सिर्जनात्मकताका आधारमा मानव मस्तिष्कलाई प्रसन्न पार्न वा खुसी तुल्याउन लेखिएको हुन्छ भने त्यो साहित्य हो (दास, १९७३, पृ. ५) । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने साहित्य भनेको भाषिक वाङ्मय भित्रको एक त्यस्तो अभिव्यक्ति हो जसको रचना कुनै पनि विषयको जानकारीका उद्देश्यले नभै सर्जकको अनुभूति र अनुभवलाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले गरिएको हुन्छ । तथ्यको साटो कल्पना, यथार्थको साटो अनुभूति, सरलताको साटो जटिलता, भाषिक मूर्तताको साटो भाषिक प्रतिक्रियात्मकता, सूचनाको साटो भावनात्मकता समेटिएको कृति नै साहित्य हो ।

साहित्यलाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । यस भित्रको गेयात्मकता वा लयको अवस्थालाई आधार मानेर गद्य साहित्य र पद्य साहित्य गरी जम्मा दुई भागमा यसको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । साहित्य अन्तर्गत छन्द, ताल वा लयका नियममा बाँधिएको साहित्यलाई पद्य साहित्य र यी कुराबाट मुक्त र स्वतन्त्र रूपले रचना गरिएको साहित्यलाई गद्य साहित्य भन्ने गरिन्छ । यसै गरी साहित्यलाई कविता, नाट्य,

आख्यान र निबन्ध गरी मुख्य चार विधामा अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ (शर्मा, वि.सं. २०५५, पृ. ३६३) । यसबाट पूर्ण रूपमा साहित्यिक कृति हुनको लागि कुनै पनि रचना यी चार मध्ये कुनै एक विधामा तयार पारिएको हुनु पर्ने देखिन्छ । यी सबै प्रकार र विधाको लेखनलाई साहित्य तुल्याउनका लागि भाषिक प्रतिकात्मकताका अनैकौ प्रयोगबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यस्ता प्रतिकात्मक भाषाका अनेकौ रूपहरू रहेका हुन्छन् जस्तै १. मानवगुणारोपण (Personification) २. स्वरानुकरण (Onomatopoeia) ३. उपमा (Simile) ४. रूपक (Metaphor) ५. अनुप्रास (Alliteration) ६. अतिसयोक्ति (Hyperbole) ७. विरोधाभाष (Oxymoron) ८. उखान (Idioms) इत्यादि । उपर्युक्त प्रतिकात्मक भाषा, साहित्य निर्माणका औजार मानिन्छन् । यी औजारको प्रयोगबाट निर्मित रचनामा साहित्यका गुणहरू समावेश भएको मानिन्छ ।

यसबाट पूर्ण साहित्य र साहित्य मिश्रित रचनामा पनि भेद रहेको प्रतित हुन्छ । कुनै पनि रचना यदि सूचना वा ज्ञान संप्रेषणको उद्देश्यले नभै पूर्ण काल्पनिक र भावनात्मक विषयवस्तु समेटिएका छन् र ती कविता, नाटक, आख्यान र निबन्ध विधा अन्तर्गत पर्दछन् भने ती साहित्य हुन् । यदि कुनै रचना माथिका साहित्यिक विधाभन्दा फरक प्रकृतिका छन् र त्यस्ता फुटकर रचना जसको उद्देश्य तथ्य, सूचना वा ज्ञान प्रदान गर्नु रहेको छ, तर भाषाको प्रयोगमा भने उपरोक्त प्रतिकात्मक भाषिक औजारको प्रयोग गरिएको छ भने अथवा छन्द, रस तथा अलंकार जस्ता काव्यात्मक गुणहरू समावेश गरिएको छ भने त्यस्ता रचनाहरू साहित्य मिश्रित शास्त्रीय रचना मात्र हुन सक्छन् । यही सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा लिच्छविकालमा रचना गरिएका अभिलेखहरूमा साहित्यिक प्रयोगको अवस्था खोजी गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

लिच्छवि अभिलेख र साहित्य :

लिच्छविकालका समग्र अभिलेखहरू संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् । यी भावना संप्रेषणका उद्देश्यले भन्दा विषयवस्तुको जानकारीका उद्देश्यले नै रचना गरिएको देखिन्छ । समकालीन राजवंश, युद्ध, कर, दान, कीर्ति निर्माण, न्याय व्यवस्था, राजाज्ञा, राज्यको अनुदान आदि विषयमा तत्कालीन जनतालाई जानकारी दिनु अभिलेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको देखिन्छ । गद्य वा पद्य जुनसुकै विधामा लेखिएको भए तापनि यी अभिलेख कसैको भावना, कल्पना, निजी विचार वा व्यक्तिगत अनुभूति संप्रेषणका उद्देश्यले रचना भएको देखिँदैन । तर अधिकांश अभिलेखमा भाषाको प्रयोग गर्दा गद्य र पद्य दुवैमा साहित्यका गुणहरू समावेश गरिएको छ । पद्य रचनाहरूमा छन्द, रस र अलंकारहरूको प्रयोग गरी रचनालाई काव्यको विशेषताले सुशोभित गरिएको छ भने गद्य रचनाहरूमा पनि प्रतिकात्मक भाषाको प्रयोग गरी साहित्यिक विशेषताले भरिपूर्ण पारिएको छ । केही अभिलेखहरूको लेख्य विषय व्यक्तिगत भावनाभन्दा तथ्य प्रस्तुतिमा केन्द्रित रहे तापनि कविता वा काव्यका गुणहरू समेत समावेश भएको हुँदा साहित्यिक रचना मान्दा पनि अनुपयुक्त देखिँदैन । यी केही अपवाद बाहेक अन्य अभिलेखहरूलाई पूर्ण रूपमा कविता, आख्यान, नाटक जस्ता साहित्यका विधामा समावेश गर्न सकिँदैन । त्यसैले यिनलाई पूर्ण साहित्यिक कीर्ति भन्नुभन्दा साहित्य मिश्रित शास्त्रीय रचना भन्नु युक्तिसंगत देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा लिच्छवि अभिलेखमा साहित्यको प्रयोग कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी हुनु उपयुक्त हुन्छ ।

पद्य अभिलेखमा साहित्यको प्रयोग :

पद्य सामान्यतया कविता वा काव्यको समानार्थी शब्दको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता कविता वा काव्यहरू छन्द वा लयमा आधारित हुने र नहुने दुवै प्रकृतिका हुन्छन् तर पद्य कविता वा काव्यको यस्तो

रूप हो जसमा गेयात्मकता वा गाउन सकिने गुण विद्यमान हुन्छ। “यो वाक्यगत रूपमा नभै पङ्क्तिगत रूपमा व्यवस्थित गरिने गद्यको विपरित लेखन हो। यसमा हरेक पङ्क्तिमा सामान्यतया बराबर अक्षर, मात्रा, वर्ण वा सम उच्चारणका एकाईहरूको व्यवस्थापन हुन्छ” (एटम, वि.सं. २०७४, पृ. १४२)। सामान्य अर्थमा लयमा आधारित गाउन मिल्ने छन्दवद्ध कविता, मुक्तक गीत आदि पद्य रचना मानिन्छ।

लिच्छवि अभिलेखहरूमा यस्ता पद्यका विशेषता युक्त धेरै अभिलेखहरू पाइएका छन्। गीत वा मुक्तक बाहेक छन्दवद्ध कवितामा धेरै अभिलेखहरू रचना गरिएका छन् तर धेरै पुराना यी अभिलेखहरू सबै अक्षरहरू पढ्न सकिने किसिमका भने छैनन्। केही पूर्ण, केही खण्डित र केही अक्षर मेटिएका वा अस्पष्ट रहेको अवस्थामा पाइएका छन् तापनि पढ्न सकिएको आधारमा विश्लेषण गर्दा सामान्यतया यी पद्यात्मक अभिलेखहरू मुख्य तीन प्रकृतिका रहेका छन्।

१ काव्यात्मक पद्य अभिलेख : सुरुमा काव्यको आयाम फराकिलो थियो। नाटक, कविता, गद्य अदि सबैलाई काव्य भनिन्थ्यो। हाल लेखकको रचनालाई नभै कविद्वारा रचना भएको कृतिलाई मात्र काव्य मान्न थालिएको छ। “अहिले यसले कविता विधाका उपविधाहरू खण्डकाव्य र महाकाव्य जस्ता प्रबन्धकाव्य वा कोशकाव्यलाई मात्र बुझाउन थालेको छ। फुटकर कविताका तुलनामा हेर्दा काव्यको आयाम लामो हुन्छ र यो वर्णनात्मकताका साथ अगाडि बढेको छ। नेपालीमा खण्डकाव्य, महाकाव्य, शोककाव्य, नव्यकाव्य, लामो कविता आदि कृतिलाई काव्य भनिएको पाइन्छ” (एटम, वि.सं. २०७४, पृ. ७६)। केही अभिलेखका अक्षर तथा पङ्क्तिहरू मेटिएका हुँदा कति अभिलेखहरूमा काव्यात्मक पद्यको प्रयोग भएको छ? भन्ने यकिन नभए तापनि राजा मानदेवले चाँगुनारायण स्थानमा सन् ४६४ मा राखेको अभिलेख र जयदेव द्वितीयले पशुपति क्षेत्रमा राखेको सन् ७३३ को अभिलेख काव्यको श्रेणीमा राख्न मिल्ने अभिलेखहरू हुन्। किनभने यी अभिलेखहरू पूर्णरूपमा छन्दवद्ध कवितामा लेखिएका छन्। आकारमा यी निकै लामा छन् र विषय वस्तुलाई वर्णनात्मकताका साथमा अगाडि बढाइएको छ। राजाहरूको वंशक्रम, राजाको युद्ध र विजय, दान पुण्य, ससुराली वा मावलीहरूको वर्णन तथा उनीहरूको सौर्य र वीरतालाई स-विस्तार पद्यात्मक शैलीमा वर्णन गरिएको छ।

२. संक्षिप्त पद्य अभिलेख : समग्र लिच्छवि अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा, केही संक्षिप्त अभिलेखहरूका पूर्ण पाठ नै पद्यमा लेखिएका पनि पाइएका छन्। केही सग्ला र केही खण्डित अवस्थामा पाइएका अभिलेखहरूमा लाजिम्पाटबाट प्राप्त मानदेवको सन् ४६७ को अभिलेख, तिलगंगा र लाजिम्पाटबाट प्राप्त राजा मानदेवकै एकै व्यहोराका सन् ४६८ का अभिलेखहरू, लाजिम्पाटबाट प्राप्त रानी क्षेम सुन्दरीको सन् ४६८ को अभिलेख, हाँडीगाउँबाट प्राप्त भारविको सन् ५५० को अभिलेख तथा मिति उल्लेख नभएका विष्णुपादुका फेदीको अभिलेख, ललितपुर त्यागलटोलबाट प्राप्त अभिलेख र चाँगु नारायण स्थानबाट प्राप्त विष्णुगुप्तको अभिलेख पद्यमा रचना गरिएको पाइएको छ। संक्षिप्त विषयवस्तु समेटिएका यी अभिलेखहरू संस्कृत भाषाको पद्य विधामा रचना गरिएका छन्।

३ आंशिक र खण्डित पद्य अभिलेख : कतिपय लिच्छवि अभिलेखहरूको उठान सुन्दर पद्य श्लोकहरूबाट गरेर पछिल्लो खण्डमा गद्यमा विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको पनि पाइएको छ। यस्ता अभिलेखहरूमा एक वा दुई श्लोकका मंगलाचरण पद्यमा प्रस्तुत गरेपछि मात्र विषयवस्तु उल्लेख गरिएको देखिन्छ। यस्ता आंशिक पद्य अभिलेखहरूमा थानकोटमा प्राप्त भिमार्जुन देव र जिष्णु गुप्तले राखेको सन् ६३३ को अभिलेख, यंगालहिटिमा

भिमार्जुन देव र विष्णु गुप्तले सन् ६४० मा राखेको अभिलेख र भृंगारेश्वरमा प्राप्त भिमार्जुनदेव र विष्णु गुप्तले राखेको सन् ६४१ मा राखेको अभिलेखहरूमा सुरुको मंगलाचरण पद्यमा रचना गरिएको छ ।

यस बाहेक केही अभिलेख खण्डित भै पूर्णपाठ पढ्न नसकिएको अवस्थामा पनि पढ्न सकिएका केही वाक्य वा शब्दहरूको प्रस्तुति वा शब्द समायोजनलाई हेरेर यी पद्य शैलीमा रचना गरिएका थिए भन्ने ठहर भएका अभिलेखहरू पनि छन् । धनवज्र वज्राचार्यले (वि.सं. २०५३) अभिलेखको लिप्यान्तरण र अनुवाद गर्नेक्रममा पद्यमा रचना गरिएको अभिलेख भनी उल्लेख गर्नु भएका अभिलेखहरूमा ललितपुर वहिलीटोलको अभिलेख, नक्सालको अभिलेख, मिननारायण निरको ध्रुवदेव र जिष्णुगुप्तको अभिलेख तथा निलवाराहीको अभिलेख रहेका छन् ।

यसरी लिच्छवि अभिलेखहरूमा पद्य साहित्यको प्रयोग गर्दा कतिपय अभिलेखहरूलाई काव्यकै रूपमा रचना गरिएको, कतिपय संक्षिप्त अभिलेखहरूलाई पूर्णरूपमा पद्यमा रचना गरिएको र केही अभिलेखहरूको सुरुवातको मंगलाचरण मात्र पद्यमा रचना गरिएको पाइएको छ । कतिपय खण्डित अभिलेखहरू पनि पद्यमा रचना भएको संकेत गर्ने खालका रहेका छन् ।

४. पद्य अभिलेखमा छन्द, रस र अलंकारको प्रयोग : छन्द वास्तवमा “वर्ण, मात्रा, गुण, गति, यति, लय आदिका आधारमा पद्यरचनाको नियम” हो (एटम, वि.सं. २०७४, पृ. ९५) । यो श्रृष्टि, लय, गति र यतिको सुन्दर समायोजन हो । लयले सजीवता, गतिले परिवर्तनशीलता, यतिले अनित्यता र क्षणभङ्गुरतालाई ईङ्गित गर्दछ” (पौडेल, २०१७, पृ. २) । हरेक पद्य रचनामा गाउन मिल्ने गुणहरू अर्थात् गेयात्मकता समावेश भएको हुन्छ । छन्दकविता, गित, गजल आदिमा यस्ता गुणहरू हुने गरेको पाइन्छ । छन्दको उत्पत्ति संस्कृत साहित्यबाट भएको मानिन्छ । “संस्कृत साहित्यमा छन्दको प्रयोग अति प्राचीनकालदेखि नै पाइन्छ । वेदमा वैदिक छन्दहरूको प्रयोग भएकोले वैदिक साहित्यको प्रभावबाटै छन्दले अरु काव्यमा पनि प्रमुख स्थान पाएको देखिन्छ ” (सुवेदी, वि.सं. ३०३०, पृ. ६४८) । सायद वैदिक साहित्यकै प्रभावले संस्कृत भाषामा रचित लिच्छवि पद्य अभिलेखहरूमा पनि छन्दको व्यापक प्रयोग भएको पाइएको छ । सन् ७३३ मा पशुपतिमा जयदेव द्वितीयले राखेको अभिलेख मै यसको व्यहोरालाई एक ‘अपूर्व काव्य’ भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ५५६) । अभिलेखमा भनिए जस्तै यो अभिलेख साँच्चिकै अपूर्व काव्यको रूपमा नै रचना गरिएको छ । यस अभिलेखको श्लोक १, ३, ५, १९, २०, २२, २३, ३० र ३२ स्रगधरा छन्दमा, श्लोक २, ४, ६, ७, १२-१५, १७, २१, २५-२९, ३३, ३४ शार्दूलविक्रिडित छन्दमा, श्लोक ८, ११ र १६ बसन्ततिलका छन्दमा, श्लोक ९, २४, ३१ क्रमशः उपजाति, इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा छन्दमा लेखिएका छन् (Gnoli, 1956, P. 115) । बाँकी १० औँ र १८ औँ श्लोकहरूलाई भने रोनिइरो नोलीले श्लोक मात्र भने पनि यी श्लोकलाई डिल्लीरमण रेग्मीले अनुष्टुप छन्द भनेका छन् (1983, p. 237) । यसरी एउटै अभिलेखमा सात अलग अलग छन्दको प्रयोग गरेर अभिलेखलाई पद्यसाहित्यको अनुपम नमुना तुल्याइएको छ । यस बाहेक मानदेवको चाँगु अभिलेखमा पनि छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस अभिलेखको छैटौँ श्लोक यस्तो रहेको छ :

देवी राज्यवती तु तस्य नृपतेर्भार्याभिधाना सती

श्रीरेवानुगता भविष्यति तदा लोकान्तरासङ्गिनी

यस्याञ्जात इहानवद्य चरित : श्री मानदेवो नृप :

कान्त्या शारदचन्द्रमा इव जगत्प्रह्लादयन्सर्व्वदा (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ११) ।

म स ज स त त गु गणहरू हुने १९ अक्षरका चार पाउ हुने तथा ७ र १२ औं अक्षरमा विश्राम हुने छन्द शार्दूलविक्रीडित छन्द हो । त्यसैले संस्कृत भाषाको यो काव्यात्मक अभिलेख शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखिएको देखिन्छ । लाजिम्पाटको क्षेम सुन्दरीको सन् ४६८ को अभिलेख पनि यही शार्दूलविक्रीडित छन्दमै लेखिएको छ । अधिकांश अभिलेखहरू खण्डित र अपूर्ण रहेको हुँदा लिच्छवि अभिलेखहरूमा कुल कति किसिमका छन्दहरूको प्रयोग भएको छ ? भन्ने यकिन गर्न नसकिए तापनि कम्तीमा श्रग्धरा, शार्दूलविक्रीडित, बसन्ततिलका, उपजाती, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा तथा अनुष्टुप गरी सात भिन्न छन्दहरूको प्रयोग भएको पाइएको छ ।

छन्द जस्तै काव्य साहित्यको अर्को प्रमुख सौन्दर्य, यसमा प्रयोग हुने रस पनि हो । काव्यले पाठकको मनमा उत्पन्न गराइ दिने भाव वा अनुभूति नै वास्तवमा रस हो । पाठकको “ भावनालाई उकास्दै एवं उद्वेलित पार्दै त्यसका रूप र तत्वको छाप बसाइ दिनु रसको विशेषता हो ” (पराजुली, वि.सं. २०२३४, पृ. ५९) । रस सिद्धान्तका प्रथम चिन्तक भरतले यस्ता रसहरू जम्मा आठ किसिमका हुने बताएको भए तापनि पछि एक शान्त रसलाई समेत समावेश गरेर यस्ता काव्य रसहरू श्रृङ्गार रस, वीर रस, करुण रस, हास्य रस, रौद्र रस, भयानक रस, अद्भुत रस, विभत्स रस र शान्त रस गरी मुख्य नौ किसिमका मानिएका छन् (शर्मा र लुइटेल्, वि.सं. २०६७, पृ. ५२) । यी मध्ये लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा कम्तीमा पनि श्रृङ्गार रस, भयानक रस र वीर रसको प्रयोग भएको पाइएको छ ।

श्रृङ्गार रसको मुख्यभाव रति, यौन, प्रेम तथा अनुराग आदि हुन् । लिच्छवि अभिलेखका काव्यात्मक अंशहरूको अध्ययन गर्दा कतिपय श्लोकहरूमा यस्तो भाव स्पष्ट देख्न सकिन्छ । थानकोट काठमाडौंमा प्राप्त भीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तले संयुक्तरूपमा राखेको सन् ६३३ को अभिलेखको मंगलाचरणको नेपाली भाषामा भाव अनुवाद यस्तो रहेको छ । “चोरी औलाले कान कन्याउँदा भएको सुखले आधा आँखा चिम्लिरहेका, लक्ष्मीलाई अगाल्दा दुई स्तनको स्पर्शले रोमाञ्चित भएका, समुद्रको सफा पानीले जीउ भिजेका, अर्धनिद्रामा रहेका विष्णुले हर्षुङ्गोले मुख छोपिकन गरिएको हाइले तिमीहरूको भलो गरौस्” (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ४३५) । यहाँ भगवान विष्णुलाई कलात्मक श्रृङ्गारिक रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

कतिपय अभिलेखहरूमा प्रयुक्त काव्यात्मक अंशहरूमा भयानक रसको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । भयानक रसको प्रमुख भाव डर वा भय हो । अंशुवर्माले साँगामा सन् ६०८ मा राखेको एक अभिलेखको काव्यात्मक मंगलाचरण वाक्यमा उल्लेखित अनुदित वाक्यमा भनिएको छ “कानमा गहनाको रूपमा लाइराखेका डरलाग्दा सर्पहरूको फुत्कारको हावाले जटा छुयान्नव्यान्न भएको, भरखरै काटिएको तात्तातो रगत चुहिएको मुण्डमाला लाएको, ठूलो स्वरले खित्का छोडेर हाँसिरहेको, रगत चुहिरहेको हात्तीको छाला ओढेको, पार्वतीले डराई डराइकन हेरिएको महादेवको रूपले तिमीहरूलाई रक्षा गरौस्” (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ३३७) । यसलाई लिच्छवि अभिलेखमा प्रयुक्त भयानक रसको उत्कृष्ट उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

यस बाहेक केही अभिलेखमा वीर रसको प्रयोग भएको पनि पाइएको छ । उत्साह, उद्यम तथा संकल्पलाई वीर रसको प्रमुख भाव मानिन्छ । मानदेवले चाँगुमा राखेको सन् ४६४ को अभिलेखमा पनि यस्ता भावहरूलाई काव्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको पाइएको छ ।

“त्यहाँ पुर्विया सण्ठ रजौटाहरूले दवेर शिर निहराए । तिनका श्रीपेजका माला भूइमा खसे । हुकुम तामेल रहने तिनीहरूलाई थमौती गरी जगर फिंजाएको सिंह जस्तै निडर भई पश्चिमतर्फ लाग्नु भयो ।

त्यो रजौटाको बदमासी सुनेर टाउको हल्लाउदै हात्तीका सूंडजस्तै पाखुरा विस्तारै निमोठ्दै उहाँले घमण्ड गरेर भन्नु भयो - बोलाउँदा त्यो आउदै न भने मेरो पराक्रमले तहमा आउला । ....

प्यारा मामा, धेरै अड्याड-खड्याड भएर रुमलिएको समुद्रको जोडालाग्दो डरलाग्दा भूमरीले र छालले पानी छ्याल्ल व्याल्ल भएको गण्डकी नदी आजै हजुर तर्नुहोस् । किसिएका सयौ असल हात्ती घोडा लिई नदी तरेर महजुरको फौजको पछि पछि आउनेछु .....” (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. १६) ।

रसको जस्तै कतिपय अभिलेखहरूका काव्य अंशहरूमा अलङ्कारको प्रयोग पनि देख्न पाइन्छ। वास्तवमा अलंकार संस्कृत भाषाका दुई शब्द अलम + कार मिलेर बनेको हो, जसमा अलमको अर्थ आभूषण भन्ने हुन्छ। जसरी एक युवतिलाई आभूषणले सुन्दर बनाउने विश्वास गरिन्छ त्यसैगरी भाषालाई सुन्दर तुल्याउन पनि अलंकारको प्रयोग गरिन्छ। अलङ्कार भाषाको आभूषण हो। भाषालाई सुन्दर तुल्याउनका लागि सुन्दर शब्दहरू र विशेष अर्थ निस्कने वाक्यहरू प्रयोग हुनु नै अलङ्कारको प्रयोग मानिन्छ। त्यसैले शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कार समेत गरी पद्य साहित्यमा प्रयुक्त अलङ्कारका मुख्य दुई भेदहरू रहेका हुन्छन्। शब्दहरूको चामत्कारिक प्रयोग शब्दालंकार हो जसका अनुप्रास, यमक श्लेष र वक्रोक्ति जस्ता भेद रहेका हुन्छन्। त्यसै गरेर अर्थमा चमत्कार हुने अलंकार अर्थालङ्कार हुन् जसका उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, सन्देह, अपह्नुति, अतिसयोक्ति तुल्ययोगिता, समासोक्ति अर्थान्तरन्यास र विषम जस्ता भेदहरू रहेका हुन्छन् (शर्मा र लुइटेल्, वि.सं. २०६७ पृ. ६२)। पाश्चात्य साहित्यमा भने यस्ता अलंकारलाई साहित्य निर्माणका भाषिक औजारको रूपमा व्याख्या गर्ने प्रचलन रहेको छ। लिच्छविकालका अभिलेखहरूका शब्द वा अर्थमा प्रयुक्त अलंकार वा साहित्य निर्माणका भाषिक औजारहरू पद्य अभिलेखमा जस्तै गद्य अभिलेखमा पनि प्रयोग भएको छ। त्यसैले अभिलेखहरूमा प्रयुक्त अलंकारहरू साहित्य निर्माणका भाषिक औजारहरूको चर्चा गद्य साहित्य अन्तरगत गरिएको छ।

गद्य अभिलेखहरूमा साहित्यको प्रयोग :

सामान्य अर्थमा गेयात्मकता नभएको तथा लय र छन्दका नियमहरूमा नबाँधिएको कृतिलाई गद्य भनिन्छ। यो गीत र कविता भन्दा भिन्न विधाको रचना हो। यस्तो रचनामा कल्पना, भावनात्मकता र प्रस्तुतिमा प्रतिकात्मकता भयो भने यस्तो कृति गद्य साहित्य बन्न पुग्दछ। कथा, निबन्ध, संस्मरण तथा जीवनी जस्ता कृति गद्य साहित्य कहलाउँछन्। यस वाहेक तथ्य, सूचना वा ज्ञानको सरल प्रस्तुति भएका कृतिहरू गद्य रचनामात्र बन्दछन्। लिच्छविकालका अभिलेखहरू वास्तवमा कथा, निबन्ध जस्ता गद्य साहित्य होइनन् त्यसैले यी गद्य रचना मात्र हुन्। तथापि यी अभिलेखहरूमा साहित्यका अनेकौ गुणहरू समावेश भएका हुनाले यी रचनाहरूलाई साहित्यको प्रयोग भएका गद्य रचना भन्न सकिन्छ। यहाँ लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा प्रयुक्त भाषामा कसरी साहित्यिक प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ।

लिच्छवि अभिलेखहरू सीमित मात्रामा काव्यात्मक पद्यमा रचना गरिएकाछन् भने बाँकि सबै गद्यमा रचना गरिएका छन्। यी गद्य रचनाका रूपमा रहेका अभिलेखहरूको भाषामा पनि यथेष्ट मात्रामा साहित्यिक प्रयोग भएको पाइएको छ। वास्तवमा गद्य रचनालाई साहित्यिक तुल्याउने भाषिक औजारहरू अलंकारनै हुन्। अलंकारले काव्य वा पद्यलाई जस्तै गद्यलाई पनि साहित्यिक सुवास युक्त तुल्याउछ। विशेष गरेर साधारण रचनालाई साहित्यिक रचनामा रूपान्तरण गर्ने मुख्य औजार वा अर्थ अलंकारहरूमा मुख्यरूपले मनुस्यगुणारोपण

(Personification), उपमा (Simile), स्वरानुकरण (Onomatopoeia), रूपक (Metaphor), अनुप्रास (Alliteration) र अतिसयोक्ति (Hyperbole) आदिलाई मानिन्छ। यी भाषिक अलंकारले कुनैपनि रचनालाई साहित्यिक रचनामा रूपान्तरण गर्ने विश्वास गरिन्छ। यस आधारमा लिच्छवि गद्य अभिलेखहरूमा यी भाषिक औजार वा अलंकारहरूको प्रयोग कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ।

१ मनुस्य गुणारोपण (Personification) को प्रयोग : कुनै पनि रचनालाई सुन्दर र कलात्मक तुल्याउन कुनै वस्तु, घटना वा अमूर्त कुरालाई मानवरूपमा प्रस्तुत गर्नु मनुस्य गुणारोपण हो। जस्तै भाग्यले ढोका ढक्ढकायो, हिउँले पहाडलाई बालकलाई जस्तै ढाक्यो, हावाले बोलायो आदि। यहाँ भाग्य, हिउँ, र हावालाई मानव रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। रचनामा यस्तो अलंकारको प्रयोगले भाषालाई साहित्यिक तुल्याउछ। लिच्छविकालका कतिपय अभिलेखहरूमा पनि यस्तो मनुस्य गुणारोपणको प्रयोग भएको पाइएको छ।

सन् ५०५ मा पशुपति सूर्यघाटमा विजयावतीले राखेको एक अभिलेखमा उनलाई चित्तलाई सफा पारेकी भनी वर्णन गर्नका लागि “...ठूलो प्रसाद रूपी पानीले मनको कलङ्क पखालेकी... (बज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ८४) भन्ने वाक्य प्रयोग गरिएको छ। यहाँ चित्त शुद्धिको कार्यलाई मानौ मानिसले गर्ने एक स्नान वा सफाइको कार्य हो भने जस्तै गरी चित्त शुद्धिलाई मानव गुणारोपण गरी वर्णन गरिएको छ। त्यसै गरेर सन् ६३३ मा भीमार्जुन देव र जिष्णुगुप्तले थानकोटमा राखेको एक अभिलेखमा “विष्णुले हर्षुङ्गोले मुख छोपीकन गरिएको हाइले तिमीहरूको भलो गरोस् ” भनिएको छ (बज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ४३५)। यहाँ भगवान विष्णुले अल्ल्छीलागेर गरेको हाई मानौ कुनै सुरक्षाकर्मी मानिस हो जसले जनताको रक्षा गर्दछ भने जस्तै गरी हाई गर्ने कृत्यालाई मानव गुणारोपण गरिएको छ। यसरी लिच्छवि अभिलेखहरूमा भाषालाई साहित्यिक रूप दिनको लागि मानव गुणारोपण अलंकारको प्रयोग गरिएको स्पष्ट देखिन्छ।

२ उपमा (Simile) को प्रयोग : साहित्यमा प्रयोग हुने भाषिक अलंकारको अर्को महत्वपूर्ण औजार उपमा पनि हो। यसमा कुनै वस्तु वा विषयलाई अर्को कुनै प्रसिद्ध वस्तुसँग तुलना गरिएको हुन्छ। यसकार्यले वास्तविक वस्तुको गुणलाई प्रसिद्ध वा चर्चित वस्तुसँग तुलना गरेर महत्व बढाउने कार्य गरिएको हुन्छ जसबाट प्रशंसा गर्न चाहेको वा महत्व प्रकाश पार्न चाहेको वस्तु वा विषय आकर्षक बन्न पुग्दछ। यस्तो उपमाको प्रयोगले कुनै पनि रचनालाई साहित्यको दर्जा प्रदान गर्दछ। हिउँ भैं चिसो, चिनी भैं गुलियो, कोइला जस्तै कालो उपमाका उदाहरणहरू हुन्। यस्तो उपमाको प्रयोग पनि लिच्छवि अभिलेखहरूमा यथेष्ट मात्रामा भएको पाइएको छ।

चावहिलबाट प्राप्त एक लिच्छवि अभिलेखमा इन्द्रिय दमनका विषयलाई दासमाथिको दमनसँग तुलनागर्दै भनिएको छ “कज्याउन गाह्ना जुन इन्द्रियहरूले सारा दुनियाँलाई दवाइराखेका छन्, ती इन्द्रियहरू दासलाई जस्तै कब्जामा राखेर ....” भनिएको छ (बज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. २)। इन्द्रियलाई नियन्त्रण गर्ने कार्यलाई दासहरूलाई कज्याउने कार्यको उपमा दिइएर वर्णन गरेको देखिन्छ। त्यसै गरेर लाजिम्पाटमा क्षेमसुन्दरीले सन् ४६८ मा राखेको एक अभिलेखमा क्षेम सुन्दरीका आँखालाई कमलको पातको उपमा दिएको देखिन्छ भने मानदेवको शरीरको सुन्दरतालाई सुनको उपमा दिएको पाइएको छ। उक्त अभिलेखमा “...सफा सुनको जस्तो जीउ भएका उहाँ राजा श्री मानदेव हुनुहुन्छ। उहाँकी रानी कमलको पात जस्तो सफा राम्रो आँखा भएकी, ...” (बज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ४०) भनिएको छ। यसै गरेर रत्नसंघले देउपाटनमा सन् ४७७ मा राखेको एक अभिलेखमा राजा मानदेवको अनुहारको कान्ति र पराक्रमको वर्णन गर्दै “इन्द्रको जस्तो पराक्रम

भएका, कामदेवको जस्तो कान्ति भएका, राजा मानदेवबाट ....” (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ५१) भनिएको छ । यहाँ पनि मानदेवको पराक्रमको तुलना स्वर्गका राजा इन्द्रसँग गरिएको छ भने अनुहारको कान्ति वा आभाको तुलना प्रेम र यौनका देवता कामदेवसँग गरिएका छ । यो पनि उपमा प्रयोगको उत्कृष्ट उदाहरण हो । यस्ता अनेकौं उदाहरणहरू लिच्छवि अभिलेखहरूमा पाइएका छन् ।

३. स्वरानुकरण (Onomatopoeia) को प्रयोग : कुनै वस्तु जनावर वा घटनाबाट उत्पन्न हुने ध्वनि वा स्वरलाई अनुकरण गरिएको भाषिक प्रयोगलाई स्वरानुकरण भनिन्छ । यस्तो प्रयोगले भाषिक अभिव्यक्तिमा सुन्दरता उत्पन्न गर्दछ र रचनाहरू साहित्यिक बन्न पुग्दछन् । उदाहरणको लागि घटघट पानी पियो, विरालो म्याउ गर्‍यो, भरना भरभर गरी बग्यो जस्ता अनुकरणात्मक लेखनलाई स्वरानुकरण भनिन्छ । लिच्छवि अभिलेखहरूमा यस्तो प्रयोगको उदाहरण पनि पाइएको छ । हनुमानढोकाबाट प्राप्त एक लिच्छवि अभिलेखमा “अनेकथरी चरा पशुहरू हुड्कार गरी जुध्ने ठाउँ बनेको ... ” भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ३७४) । पशुहरू क्रोधित हुँदा निस्कने स्वरको अनुकरण गरिएको वाक्यको यो प्रयोग यसको एक उदाहरण हो ।

४. रूपक (Metaphor) को प्रयोग : कुनै पनि वस्तु वा घटनालाई कुनै चर्चित वा प्रसिद्ध वस्तुसँग तुलना मात्र नगरी सोही वस्तुमै आरोपित वा तिरोहित गरिएको भाषिक प्रयोगलाई रूपक भनिन्छ । उदाहरणको लागि पुस्तक आत्माको ऐना हो । उनी पूर्णिमाकी जुन हुन् । उनी स्वर्गकी अप्सरा हुन् जस्ता वाक्यहरूलाई रूपक भनिन्छ । यहाँ पुस्तकलाई ऐना जस्तो नभै ऐना नै भनिएको छ । उनलाई जुन जस्तो नभनी जुन नै भनिएको छ र स्वर्गकी अप्सरा नै भनिएको छ । यस्तो भाषिक प्रयोग पनि रचनालाई अलंकृत तुल्याउने उद्देश्यले गरिन्छ । त्यसैले यस्तो प्रयोग कुनै पनि रचनालाई साहित्यिक रचना तुल्याउने एक मानक हुन सक्छ । यस्तो रूपकहरूको प्रयोग पनि लिच्छवि अभिलेखहरूमा प्रसस्तै पाइएको छ ।

आभीरी गोमिनीले पशुपतिमा राखेको सन् ५४० को अभिलेखमा आफ्ना स्वर्गीय पतिलाई सम्बोधन गर्दै “ परमाभिमानिका छोराकी पत्नी आभीरीले यहाँबाट देवताहुन पुगेका पतिको पुण्य बढोस् ....” भन्ने वाक्य लेखिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. १७१) । यहाँ मृत्यु भएको भन्ने जनाउन देवता भएको भन्ने वाक्यको प्रयोग गरिएको छ जुन रूपक अलंकारको एक उदाहरण हो । त्यसै गरेर लिच्छवि राजाहरूलाई सम्बोधन गर्दै कतिपय अभिलेखमा “लिच्छविकुलकेतु” अर्थात् लिच्छवि कुलका भण्डा भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. २३३) । यहाँ राजालाई लिच्छविकुलका गौरव भन्ने अर्थमा भण्डानै भनिएको छ । यसै गरी साँगामा अंशुवर्माले सन् ६०९ मा राखेको एक अभिलेखमा कैलाशकट दरबारको वर्णन गर्ने क्रममा “क्षितितलतिलक ” अर्थात् पृथ्वीतलको टीका भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ३३६) । यहाँ दरबारलाई पृथ्वीको निधारमा लगाएको टीका भन्नु पनि रूपक अलंकारको एक उत्कृष्ट नमूना मान्न सकिन्छ । यस बाहेक फर्पिडबाट प्राप्त अंशुवर्माले राखेको एक खण्डित अभिलेखमा बौद्धविहारमा निर्माण गराएको एक ढुङ्गे धारोलाई “आर्यवासस्य भूषा ” अर्थात् आर्यहरूको वासस्थान (यहाँको प्रसङ्ग अनुसार बौद्ध विहार)को आभूषण भनिएको छ र धारा बनाउन लगाउने राजा अंशुवर्मालाई “क्षितितल शशि” अर्थात् पृथ्वीका चन्द्रमा भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ३६८) । यसरी राजालाई भण्डामार चन्द्रमामा, धारोलाई गहनामा, राजदरबारलाई टीकामा आरोपित वा तिरोहित गर्नु रूपक अलंकारको उत्कृष्ट प्रयोग हो । यसैले लिच्छविकालका धेरै गद्य अभिलेखमा रूपक अलंकारको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५ अतिसयोक्ति (Hyperbole) को प्रयोग : कतिपय पद्य र गद्य रचनामा समेत अतिसयोक्ति पूर्ण भाषिक प्रयोग गरेर लेखनलाई साहित्य बनाउने कोसिश गरिएको पाइन्छ । यस्तो अतिसयोक्ति पूर्ण भाषिक प्रयोगले रचनालाई विशेष सुन्दर र अलंकृत तुल्याउने विश्वास गरिन्छ । उदाहरणको लागि तिम्रो यादले दिल बादल बन्यो, आँखाहरू बग्न थाले, तिमीलाई जुनी-जुनीसम्म पर्खनु पर्‍यो । यो कुरा मैले तिमीलाई हजारबार भनिसकें इत्यादि । यहाँ मन र आँखालाई बादल र पानीको रूपमा, धेरै समय र धेरै पटकलाई जुनी-जुनी र हजार संख्याको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको शाब्दिक अर्थ अतिसयोक्ति पूर्ण देखिए तापनि भावमा सुन्दरता र लालित्य पाइन्छ । त्यसैले यस्तो अतिसयोक्ति पूर्ण भाषिक प्रयोग पनि कुनै रचनालाई साहित्य तुल्याउने औजार मानिन्छ ।

लिच्छवि अभिलेखहरूमा पनि यस्तो अतिसयोक्ति पूर्ण भाषिक प्रयोग गरेर अभिलेखहरूलाई साहित्यिक तुल्याइएको छ । टेवहाल काठमाडौंमा गुहमित्रले राखेको सन् ४८० को अभिलेखमा आफूले यो अभिलेख सहितको सूर्य मूर्ति राजा मानदेवले पृथ्वीको राम्रोसँग पालन गरिरहनु भएको (सम्यक्पालयतो महीम्) समयमा राखेको उल्लेख गरिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ५९) । यहाँ ठूलो नेपाल राज्य भन्नुको सट्टा पृथ्वी शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसै गरेर विजयस्वामीनीले पलांचोकमा सन् ५०३ मा राखेको एक अभिलेखमा महाराज श्रीमानदेवले सय भन्दा बढी वर्षसम्म आज्ञा (सासन) गरिरहेको समयमा (साग्रं वर्षशतमाज्ञापयतः) भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३, पृ. ६७) । यहाँ धेरै वर्षसम्म निरन्तर मानदेवले राज्य गरिरहेको भन्ने बताउनका लागि आलंकारिक रूपमा सयवर्ष भन्दा बढी शासन गरिरहेको भन्ने भाषा प्रयोग गरिएको छ । यो अतिसयोक्ति पूर्ण भाषिक अलंकार प्रयोगको उत्कृष्ट उदाहरण हो । भाषिक प्रयोगका यी उदाहरणहरूले लिच्छवि अभिलेखहरूमा साहित्यिक भाषाको यथेष्ट प्रयोग भएको स्पष्ट भएको छ ।

उपसंहार :

लिच्छविकालमा राखिएका समग्र अभिलेखहरूको भाषा र भाषिक प्रस्तुतिका विषयमा माथि उल्लेख गरिएका तथ्यहरू र ती तथ्यहरूको विश्लेषणबाट लिच्छवि अभिलेखमा साहित्यको प्रयोग भए नभएको र भएको भए कस्तो साहित्यको प्रयोग भएको भन्ने विषयमा एक स्पष्ट धारणा निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

लिच्छवि अभिलेखहरू भावना र कल्पना प्रस्तुतिका उद्देश्यले रचना गरिएका आख्यानहरू होइनन् । यी वास्तवमा तथ्य, सूचना, जानकारी र ज्ञान संप्रेषणका ध्येयले रचना गरिएका कृतिहरू हुन् । त्यसैले छन्दमा बाँधिएका पद्यमा र लालित्यपूर्ण गद्यमा रचना गरिएको भए तापनि यी कविता, काव्य, कथा, उपन्यास आदि साहित्यिक विधामा समावेश गर्न सकिने पूर्ण साहित्य भने होइनन् । राजा, प्रशासक र उच्च वर्गका मानिसहरूले सर्वसाधारणको जानकारीका लागि रचना गरिएका यी अभिलेखहरू पूर्ण साहित्य नभए तापनि भाषिक प्रस्तुतिका आधारमा यी अभिलेखहरूमा व्यापक मात्रामा साहित्यिक प्रयोग भएको छ । साधारण लेखहरूलाई साहित्य तुल्याउने अनेकौं भाषिक औजारहरूको प्रयोग गरेर यी अभिलेखहरूलाई साहित्यिक अभिलेख भने अवश्य बनाइएको छ ।

कतिपय अभिलेखहरू पद्यमा रचना भएका छन् । केही पूर्ण पद्य विधामा र केही अभिलेखहरूको आरम्भिक भागमात्र पद्य श्लोकहरूमा रचना गरिएको छ । यही पद्यात्मक प्रस्तुतिका आधारमा अभिलेख मै केहीलाई अपूर्व काव्य समेत भनिएको छ । यी पद्य रचनाहरूमा शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, वसन्ततिलका, उपजाति, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, अनुष्टुप जस्ता छन्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । यी पूर्ण पद्यात्मक र आंशिक

पद्यात्मक अभिलेखहरूमा शृङ्गार रस, भयानक रस र वीररसको प्रयोग गरेर यी अभिलेखहरूलाई साहित्यिक रचनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

अधिकांश लिच्छवि अभिलेखहरू गद्य विधामा रचना भएका छन् । कुनै पनि लेखनलाई साधारण गद्य लेखनबाट माथि उठाउने र साहित्यिक गद्य लेखनमा पुऱ्याउने प्रमुख भाषिक औजारहरू यी अभिलेखको लेखनमा यथेष्ट पाइएका छन् । गद्य अभिलेखहरूको लेखनमा मनुस्यगुणारोपण, उपमा, स्वरानुकरण, रूपक, अतिसयोक्ति जस्ता भाषिक अलंकार प्रयोग गरेर अभिलेखहरूलाई साहित्यिक रूप दिइएको छ । यसरी हेर्दा लिच्छविकालका अभिलेखहरू पूर्ण साहित्य नभए तापनि अभिलेखका भाषिक प्रस्तुतिमा साहित्यिक औजारहरूको यथेष्ट प्रयोग गरी अभिलेखलाई साहित्यिक लेखन तुल्याइएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

Gnoli, R. (1956). *Nepalese inscriptions in Gupta characters, Part I*. Roma : Istituto Italiano per il medio de estremo oriente .

Regmi, D.R., (1983). *Inscriptions of ancient Nepal (vol ii)*. New Delhi : Shakti Malik, Abhinav Publications .

उपाध्याय, केशवप्रसाद (वि.सं २०६७ सातौं सं.). *साहित्य-प्रकाश*. काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन ।

एटम, नेत्र (वि.सं. २०७४). *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*. काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

दास, श्याम सुंदर (१९७३). *साहित्यलोचन*. इलाहवाद : रा.वि. मिश्र. इंडियन प्रेस (पब्लिकेशंस) प्राइवेट, लि. ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं. २०२३). *राम्रो रचना मिठो नेपाली*. काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन ।

पौडेल, कविराज (२०१७). छन्दको उत्पत्ति, महत्त्व विकास र वर्तमान. *पल्लव साहित्यिक इ पत्रिका*, Retrieved on 14, Sep., 2018 from www.pallawa.com.np/2017/06/55937/

वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०५३ दोस्रो सं). *लिच्छविकालका अभिलेख*. कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।

शर्मा, मोहनराज (वि.सं.२०५५). *समकालीन समालोचना, सिद्धान्त र प्रयोग*. काठमाण्डौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (वि.सं.२०६७). *पूर्विय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, अभि समेत (वि.सं.२०३०). *विश्व साहित्यको रूपरेखा*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।